

EBÛ HANÎFE'NİN İCTİHADLARINDAKİ DEĞİŞİM (KAYNAKLAR – SEBEPLER – ANALİZ)

Soner DUMAN*

The Change in Abu Hanifa's *ijtihads* (Resources – Reasons – Analysis)

The change is a reality and necessity in jurisprudence. The change in Islamic Jurisprudence is taken up during the Prophet's life by the term of *naskh*. After the Prophet's life the fact of change appears in the opinions of *al-mujtehid*s. In this article we studied the fact of *rucu* as "the change in the opinion of a *mujtehid* about a subject that he commanded before" in Abu Hanifa's juridical judgements. We mentioned the resources, reasons and analysis of these changes in Abu Hanifa's juridical opinion.

Key Words: Abu Hanifa, *al-İjtihad*, Change.

Giriş

Değişme, değer yargısından arındırılmış bir kavram olarak, en geniş anlamda doğada, toplumda ve insanda gözlenen başkalaşma ve farklılaşmaları ifade eder. Değişme insan toplumu bakımından kaçınılmaz bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumların durağan olmadığı bir gerçektir. Toplumda sürekli eski alışkanlıkların, davranış kalıplarının terk edildiği, yenilerinin benimsendiği ve dolaşısıyla eski kuralların değiştiği ya da ortadan kalktığı görülür. Sosyal kontrolün en etkin aracı olan hukuk kuralları da değişmeden nasibini alır, yani değişir, ortadan kalkar, yerlerine yenileri gelir.¹ Hukukun değişmesinde rol oynayan pek çok faktör bulunmaktadır. Bu faktörler arasında toplumların coğrafi konumu, demografik yapısı, ekonomik, siyasî dinî ve ahlakî etkenler sayılabilir.²

İslâm hukuku açısından değişimin hukukun kaynaklarına yönelik boyutu daha çok vahiy dönemiyle sınırlı olarak ve nesih tartışmaları bağlamında söz ko-

* Yrd. Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Hukuku Anabilimdalı. duman@sakarya.edu.tr

1 Ülker Gürkan, *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1999, s. 70-71 (Bazı tasarruflarla)

2 Gürkan, *age*, s. 76.

nusu edilmiştir. İslam hukukunun nass dışı kaynaklarını teşkil eden doktrinde yani müctehidlerin icthadları, müftülerin fetvaları ve kadıların verdikleri hükümlerdeki değişimler ise usul eserlerinde “tegayyürü’l-ictihad” (ictihadın değişmesi) şeklinde ifade edilirken furû literatüründe somut olaylarda bir müctehidin görüşünü değiştirmesi daha çok “rücû” terimiyle ifade edilmektedir.

“Bir müctehidin bir konudaki görüşünü değiştirip başka bir görüşe sahip olması” anlamında “rücû” fıkıh tarihinde ve literatüründe sıklıkla görülen bir vâkiadır. Usul kitaplarının icthad bölümlerinde bu konuya dair tartışmaların yer alıp bunun bir prosedüre bağlanması ve yine “ictihad ictihad ile nakzedilmez” şeklinde Mecelle’de³ yer alan genel kuralın fıkıh ve usul literatüründe sıklıkla dile getirilmesi de bu gerçeği göstermektedir. Dahası furu fıkıh kitapları pek çok konuda sahabenin de görüşlerinden rücû ederek farklı görüşler benimzediklerini ifade eden örneklerle doludur.

Bir müctehidin icthadını değiştirmesine ilişkin hüküm konusunda genel kabul gören yaklaşımı özetle şu şekilde belirtmek mümkündür: Bir müctehidin bir konudaki icthadını değiştirmesi câizdir.⁴ Bir müctehid bir konuda bir hükmü benimseyip ona göre hüküm verdikten sonra o konuda farklı bir görüşü benimsemişse, bu rücû onun ilk görüşünü geçersiz kılmaz; çünkü ikinci icthadın birinciden daha doğru olduğu söylenemez. İctihad bir konuda –hata ihtimali söz konusu olmakla birlikte- zann-ı gâlibe ulaşmaktan ibarettir. İctihadda hata ve isabeti kabul edenler dikkate alındığında her bir icthad hatalı olabileceği gibi doğru da olabilir.⁵

Kuşkusuz sünnî fıkıh ekolleri dikkate alındığında rücû konusunda en çok dikkati çeken isim İmam Şâfiî’dir.⁶ Zira Şâfiî’de rücû birkaç görüşle sınırlı kalmanın ötesinde bütün bir fıkıh anlayışına yansımış ve bu durum Şâfiî’nin *kavl-i kadîm* ve *kavl-i cedîd* şeklinde iki farklı mezhebî yaklaşıma sahip olması ile neticelenmiştir.

Fıkıh tarihinde Şâfiî’ninki kadar net ve keskin olmamakla birlikte diğer mezheplerin kurucularında da “ictihad değiştirme” olayına rastlanmaktadır. Hanefilik açısından düşünüldüğünde literatürde en çok Ebû Yusuf’un rücûlarına yer verilmektedir.⁷ Hanefî furû literatüründe Ebû Hanîfe’nin rücûları, -namazda Arapça’dan başka bir dille kıraat yapma konusunda olduğu gibi- belirli bazı konular üzerinde kimi zaman spekülâtif bir tarzda tartışılmış olmakla birlikte tespit edebildiğimiz kadarıyla bu konuların bütünü bir araya getiren ve bunun sebepleri üzerinde duran bir çalışma bulunmamaktadır.

3 Mecelle’nin 16. Maddesinin Arapça orijinali بِالْمَعْلُومِ لَا يُتَغَيَّرُ بِمُتَّعِدٍ الشكلindedir. Bu kaidenin geniş açıklaması için bkz. Zeynelabidin bin İbrahim bin Nüceym, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, el-Mektebetü’l-asiyye, Beyrut, 2003, s. 129-134; Celaleddin Abdurrahman bin Ebû Bekir es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, el-Mektebü’l-asiyye, Beyrut, 2003, s. 137-141; Ali Haydar Efendi, *Dureru’l-hükkâm şerhu Mecelleti’l-ahkâmî’l-adliyye*, (trc. Fehmî el-Hüseynî), Dâru’l-ceyl, 1991, I, 34; Vehbe ez-Zuhaylî, *Teğayyürü’l-ictihâd*, Dâru’l-mektebî, Dımaşk, 2000, s. 25-28.

4 Muhammed bin Ali eş-Şevkânî, *İrşadü’l-fuhûl ilâ tahkiki’l-hakk min ‘ilmi’l-usûl*, (tah. Muhammed Subhî bin Hasen el-Hallâk), Dâru İbn Kesir, Beyrut, 2003, s. 855; Vehbe ez-Zuhaylî, *a.g.e.*, s. 11.

5 Ali Haydar Efendi, *Durer*, I, 34; Ahmed ez-Zerkâ, *Şerhu’l-kavâidi’l-fıkhiyye*, Dâru’l-kalem, Dımaşk, 1989, s. 155-156; Zuhaylî, *a.g.e.*, 19.

6 Zuhaylî, *a.g.e.*, s. 12-15.

7 Bu konuyu müstakil bir makalede ele almayı düşündüğümüzden burada ayrıntılarına girmeyeceğiz.

Biz bu makalemizde başta İmam Muhammed'in *el-Asl* adlı eseri olmak üzere Hanefî fıkının en geniş çaplı eseri olan Serahsî'nin *el-Mebsût*'u ve Kâsânî'nin *Bedâiü's-sana'i* adlı eserini temel almak, gerektiğinde diğer furu fıkîh literatürüne de göndermelerde bulunarak Ebû Hanîfe'nin bütün rücûlarını tespit etmeye çalıştık. Tespit ettiğimiz bu rücûları, Serahsî ve Kâsânî tarafından yapılan açıklamalar üzerinden sebeplerine göre tasnif edip bazı değerlendirmelerde bulunmaya çalıştık. Bu rücûların toplam olarak kırk iki tane olduğunu tespit ettik.

EBÛ HANÎFE'NİN RÜCÛ ETTİĞİ MESELELERİN TASNÎFİ

El-Mebsût ve *Bedâi* dikkate alındığında Ebû Hanîfe'nin rücû ettiği sınırlı birkaç meselede kendisine ulaşan rivayet sebebiyle görüşünü değiştirdiği belirtilmekle birlikte büyük bir çoğunluğunda rücûnun sebebi belirtilmez. Bununla birlikte gerek Serahsî gerekse Kâsânî, Ebû Hanîfe'nin önceki ve sonraki görüşünü temellendirmek üzere zikrettikleri gerekçelerde, kendileri bakımından rücûların gerekçelerini îma eden açıklamalarda bulunurlar. Bunları dikkate aldığımızda Ebû Hanîfe'nin ya kendisine ulaşan rivayet sebebiyle yahut da bakış açısındaki değişiklik sebebiyle görüşlerinden rücû ettiği söylenebilir. Bakış açısını değiştirmesinde ise zamanındaki örfün değişmesi, meselenin kendisine kıyas edildiği meseleye bakıştaki değişiklik, kıyastan istihsana doğru değişiklik gibi hususlar rol oynamaktadır.

I. Kendisine Ulaşan Rivayet Sebebiyle Rücû Ettiği Meseleler

Müctehidlerin görüşlerinden rücû etmesinde en önemli faktörlerden biri olarak görülen “rivayet malzemesi” ilginç bir şekilde Ebû Hanîfe'nin rücûlarında cılız bir etkiye sahip görünmektedir. Zira tespit edebildiğimiz kadarıyla Ebû Hanîfe'nin kırk iki meseledeki rücûsu içinden yalnızca iki tanesi rivayete dayanmaktadır. Yine ilginçtir ki Ebû Hanîfe, fikhî herhangi bir görüşünü, sonradan rastladığı “nebevî hadis” sebebiyle terk etmemiştir. Zira her iki rücûya esas teşkil eden rivayet de sahabeyle ilişkindir.

Satıcının Görme Muhayyerliği

Bir kimse görmediği bir malını satarsa Ebû Hanîfe'nin ilk görüşüne göre malı gördüğünde muhayyerlik hakkı vardır. Sonraki görüşüne göre ise muhayyerlik hakkı yoktur. Ebû Hanîfe'nin görüş değiştirmesinin sebebi, Hz. Osman ile ilgili rivayetin kendisine ulaşmış olmasıdır.⁸

Hz. Osman'ın görmediği bir malı satması ve malı gördükten sonra muhayyerlik iddia etmesini Hz. Ömer doğru bulmamıştır. Ebû Hanîfe, Hz. Ömer'in bu icthadı kendisine ulaştığında görüşünü değiştirerek buna uygun fetvâ vermiştir.

İla

Bir kimse karısına dört aydan daha az süreyle yaklaşmayacağına dair yemin

8 Muhammed bin Ahmed Ebu Selh es-Serahsî, *el-Mebsût*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1993. XIII, 70; Kâsânî, *Bedâiü's-sana'i*, V, 292; Abdullah bin Mahmud el-Mevsîlî, *el-İhtiyâr li ta'lîl'l-Muhtâr*, Matbaatü'l-Halebî, Kâhire, 1937, II, 16.

etse Ebu Hanife, Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'e göre ilâ yapmış olmaz. Ebû Hanîfe'nin önceki görüşüne ve İbn Ebî Leylâ'ya göre ise ilâ yapmış olur. Dört ay boyunca karısına yaklaşmazsa bâin talak gerçekleşir. Ebû Hanîfe'nin görüşünü değiştirmesine sebep olan şey, İbn Abbas'ın "dört aydan az süreli olan yemine ilâ söz konusu değildir" şeklindeki fetvasının kendisine ulaşmış olmasıdır.⁹

II. Kıyastan İstihsana Rücû Ettiği Meseleler

Ebû Hanîfe'nin rücûlarında kıyastan istihsana rücû ettiği meselelerin azlığı dikkati çekmektedir. Bunun muhtemel sebebi, Ebû Hanîfe'nin pek çok olayda daha baştan istihsan cihetini gözeterik hüküm vermesidir. Nakledilen rücûların yalnızca üçünde kıyası terk edip istihsanı esas almıştır.

Kıyas Olayına Şahitlik Eden Şahitlerin Şahitlikten Rücû Etmesi

Hâkim, şahitlerin şahitliğine dayanarak katl zanlısının kıyas yoluyla öldürülmesine hükmeder ve ceza infaz edilmeden önce şahitler şahitlikten rücû ederlerse Ebû Hanîfe'nin önceki görüşüne göre kıyas cezası infaz edilir. Kıyas cezasına uygun olan da budur. Çünkü kıyas sırf kul hakkı olduğundan doğrudan hâkimin hükmü ile tamamlanmış olur. Bu hükümden sonra şahitlerin şahitlikten rücû etmesi hükmün uygulanmasına engel olmaz. Bu mesele, malî konulara ve nikâhla ilgili konulardaki şahitliklere benzer. Evliliğe ilişkin bir davada hâkim şahitliğe dayanarak bir erkek ve kadının evli olduğuna hükmettikten sonra şahitler şahitlikten dönse kocanın cinsel ilişkide bulunması yasak hale gelmez. Ebû Hanîfe'nin istihsana dayalı sonraki görüşüne göre ise bu durumda kıyas uygulanmaz; çünkü kıyas şüphelerle düşürülen bir cezadır. Kıyasın uygulanmasında yapılacak bir hatayı telafi etmek mümkün olmadığından kıyas bu yönüyle had cezalarına benzemektedir. Had cezalarında cezanın infazından önce şahitlerin şahitlikten dönmesi cezanın uygulanmasına engel olduğu gibi kıyasta da durum böyledir.¹⁰

Câriyenin İddeti (İstibrâsı)

Bir kimse bir câriyesini satıp henüz teslim etmeden önce müşteri satım akdini feshederse kıyasa göre satıcının bir hayız dönemi boyunca câriyesine iddet bekletmesi gerekir. Ebu Yusuf'un *el-Emâlî* adlı eserinde Ebû Hanîfe'den naklettiğine göre Ebû Hanife daha önceden kıyasa göre hüküm veriyordu. Sonradan bu görüşünü terk edip istihsana göre hüküm vermiş ve "iddet beklemesine gerek yoktur" demiştir.¹¹

Terikede Alacağı Bulunan Kimse Gâîp İken Terikenin Taksim Edilmesi

Terikenin bir bölümünde alacağı bulunan kimse ortada yokken mirasçılar hâkimden terikenin taksimini isteseler, Ebû Hanîfe'nin sonraki görüşüne göre hâkim borç kadarlık kısmını bekletip diğer kısmı taksim eder. Bu istihsana göre verilmiş bir hükümdür. Ebû Hanîfe'nin kıyasa göre verilmiş ilk hükmüne göre

9 Serahsî, *el-Mebsût*, VII, 22.

10 Serahsî, *el-Mebsût*, XXVI, 184.

11 Serahsî, *el-Mebsût*, XIII, 148.

hâkim bunu yapmaz; çünkü borç terikenin her bir cüzüne dağılmış durumdadır. Ebû Hanîfe'nin istihsanı esas almasının gerekçesi şudur: Az miktarda borcu bulunmayan bir terike nâdiren bulunur. On dirhemlik bir borç için on bin dirhemlik terikeyi bekletmek hoş olmayan bir şeydir. Öyleyse her iki tarafın çıkarını gözetmek en uygun yoldur ki bu da borç miktarını tutup kalan kısmını dağıtmakla olur. Bu ayrıca ölünün hakkına da riayet etmektir.¹²

III. Bir Kıyastan Başka Bir Kıyasa Rücû Ettiği Meseleler

Ebû Hanîfe'nin rücûlarında en çok karşılaşılan şey bir konuyu kendisine kıyas ettiği meseleyi yani makis aleyhi değiştirmesidir. Kıyasın aslı değişince buna bağlı olarak hüküm de değişmektedir. Bu durum bir ölçüde Hanefî literatüründe “kapalı kıyas istihsanı” denilen istihsan türüne de uymaktadır. Zira bilindiği üzere bu nevî istihsan, hakkında birbiriyle çatışan ve biri açık diğeri kapalı iki kıyas imkânı bulunan meselelerde gerçekleşir.¹³ Birazdan sözü edilecek kıyasları da bu yönüyle değerlendirmek mümkündür. Öyleyse bu rücûları şu şekilde değerlendirmek mümkündür: Ebû Hanîfe bir meselede önce ilk anda akla gelen ve meselenin kendisine çok benzediği düşünülen bir kıyası esas alarak hüküm vermiş, ancak o meseleyi daha sonra tekrar düşündüğünde aslında meselenin kendisine daha çok benzediği ve fakat kapalı bir kıyasın bulunduğunu görmüş ve görüşünü buna bağlı olarak değiştirmiştir.

Secdede Yalnızca Burnu Yere Değdirmenin Yeterli Olup Olmadığı

Ebû Hanîfe'nin önceki görüşüne göre secdede yalnızca burnu yere değdirmek yeterlidir. Sonraki görüşüne göre ise –ki Ebû Yusuf ve İmam Muhammed de bu görüştedir– alnı ve burnu birlikte yere değdirmek şarttır.¹⁴

Burada her iki görüş lehine birer nakil aktarıldıktan sonra her iki görüş akli bakımdan şu şekilde temellendirilmiştir:

Birinci görüş: İnsana yüzü üzerine secde etmesi emredilmiştir. Yüzün ortasında ise burun vardır. İnsan, burnu üzerine secde ettiğinde emre uymuş olur. Ayrıca aslında burun da alnın bir parçasıdır. Zira alnı kemiğinin üç tarafı vardır, bunun bir tarafını da burun oluşturur.

İkinci görüş: Kulaklar mesh bakımından başa tâbidir. Kişi yalnızca kulakları meshetse başını meshetmedikçe bu yeterli olmaz. Burnu yere koymak da secdede alnı yere koymaya tâbidir. Kişi alnı yere koymayıp yalnızca burnu koymakla yetinse bu yeterli olmaz.¹⁵

12 Serahsî, *el-Mebsût*, XV, 33-34.

13 Zekiyüddin Şâban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-fık)*, (trc. İbrahim Kafi Dönmez), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s. 187.

14 Hasan bin Ammar bin Ali eş-Şürübülâli, *Merâkı'l-felâh mi imdâdi'l-Fettâh*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 2004, s. 47. Burada “Ebû Hanîfe'nin sonraki görüşü” olarak açıkça ifade edilen husus *el-Mebsût*'ta (I, 34) “Üseyd İbn Amr'ın Ebû Hanîfe'den rivayetine göre” denilerek nakledildiği halde *el-Hidâye*'de (Ali bin Ebû Bekir el-Merğînânî, Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî, Beyrut, I, 51) ise yalnızca “Ebû Hanîfe'den bir rivayete göre” denilmiştir.

15 Serahsî, *el-Mebsût*, I, 35.

Ümmî Kişinin Namaz Esnasında Kur'an Okuyabilir Hale Gelmesi

İmam Muhammed'in *el-Asl* adlı eserinde Ebû Yusuf'un *el-İmlâ* adlı eserinden aktardığına göre Ebû Hanîfe ümmî bir kimsenin namaz kılma esnasında sûre okumayı öğrenmesi halinde namazın geri kalan kısmına kıraatle devam ederek namazını tamamlayacağı görüşünü benimsiyordu.¹⁶ Bu kişi, oturarak namaz kılarlarken ayakta durmaya güç yetirebilir hale gelen şahsa benzetilmiştir. Ebû Hanîfe daha sonra bu görüşünü terk ederek şöyle söylemiştir: "Ümmî'nin namazı tamamen zorunluluğa binaen [kıraatsiz olarak] eda edilen bir namazdır. Kıraate güç yetirebilme durumunda ne nafîle ne de farz namazlarda kıraati terk etmek câiz değildir. Bu şahsın durumu, namazını imâ ile kılarlarken rükû ve secde yapmaya güç yetirebilir hale gelen kişinin durumuna benzemektedir.¹⁷ Bu ikinci görüşe göre bu kişi namazı baştan kılmalıdır.

Ümmü Veled'in Ölmüş Olan Efendisini Yıkaması

Bir kimse öldüğünde yanında kadınlardan başkası bulunmasa, kadınlar arasında da o kişinin ümmü veledi bulunsa, Ebû Hanîfe'nin önceki görüşüne göre –ki Züfer de bu görüştedir– ümmü veled, efendisini yıkayabilir. Sonraki görüşüne göre ise yıkayamaz.¹⁸

Ebû Hanîfe'nin ilk görüşüne göre ümmü veled, sahih bir firaştan dolayı iddet beklediğinden nikâhlı karısı konumundadır. Sonraki görüşüne göre ise ölümle birlikte ümmü veled azat olduğundan ümmü veled yabancı bir kadın olmuştur.

Bu örnekte ümmü veledin ölen şahısla olan ilişkisine dair Ebû Hanîfe'nin bakış açısında bir farklılığın meydana geldiği görülmektedir.

Kitabet Akdinde İhtilaf Meydana Gelmesi

Kitabet akdi yapan köle ile efendisi bedelin miktar veya cinsi konusunda ihtilaf ederlerse Ebû Hanîfe'nin önceki görüşüne göre her iki taraf yemin ederek kitabet akdini fesheder ve karşılıklı olarak ödediklerini geri verirler. Ebû Hanîfe'nin sonraki görüşüne göre kölenin sözü kabul edilir.

Ebû Hanîfe'nin ilk görüşünde kitabet akdi satım akdine kıyas edilmiştir. Sonraki görüşünde ise "üzerinde hak bulunan kimse ile hak sahibi hakkın miktarı konusunda anlaşmazlığa düşerlerse üzerinde hak bulunan kimsenin sözü esas alınır" şeklindeki genel kuraldan hareket etmiştir. Kıyasa uygun olan budur. Satım akdindeki hüküm ise kıyasa aykırı olarak sabit olmuştur.¹⁹

Sargılar Üzerine Meshetme

Zâhirü'r-rivâye dışında yer alan kaynaklara göre Ebû Hanîfe'nin sargılar üzeri-

16 Muhammed bin Hasen eş-Şeybânî, *el-Asl*, (tah. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî), İdâretü'l-Kur'an ve'l-ulûmî'l-İslâmiyye, Karaçi, I, 185.

17 Serahsî, *el-Mebsût*, I, 127.

18 Serahsî, *el-Mebsût*, II, 70; Alaeddin el-Kâsânî, *Bedâiu's-sana'i fi tertîbiş-şerâ'i*, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1982. I, 305.

19 Kâsânî, *Bedâiu's-sana'i*, IV, 141.

ne meshetme konusundaki ilk görüşü şöyledir: “Kişinin sargı üzerine meshetmesi kendisine bir zarar vermese bile kişi meshetmeyi terk ederse abdesti yeterli olur.” Rivayete göre Ebû Hanife daha sonra Ebû Yusuf ve İmam Muhammed tarafından da benimsenen “abdest yeterli olmaz” görüşünü kabul etmiştir.²⁰

Ebû Hanîfe'nin ilk görüşünün delili şudur: Yaralı kısım açıkta olduğunda nasıl ki orayı yıkamak gerekmiyorsa üzerinde sargı olduğunda da meshetmek gerekmez. Meshetmenin yıkamanın bedeli olması ancak nasslarla belirlenebilir. Oysa buna dair bir nass bulunmamaktadır.

Sonraki görüşün delili şudur: Mesh yıkamanın bedelidir. Yıkama zarar vermediğinde kişi yıkamayı terk ederse abdesti yeterli olmadığı gibi mesh etme zarar vermediğinde de mesh terk edilirse abdest yeterli olmaz.

Fâsid Kitâbet Akdinde Kölenin Azat Olması

Bir kimse kölesi ile “bin dirhem ve bir süre hizmet etmesi” vb. bir şart koşarak kitabet akdi yapar da süreyi belirsiz bırakırsa kitabet akdi fâsid olur. Bununla birlikte köle bin dirhemi ödediğinde azat olur.

Ebû Hanîfe'nin önceki görüşüne göre emsal kitabet bedeli bin dirhemden fazla ise köle aradaki farkı efendiye ödemekle yükümlü olur. Ebû Hanîfe'nin sonraki görüşüne göre ise –ki Ebû Yusuf ve İmam Muhammed de bu görüştedir- kölenin değeri dikkate alınır. Kölenin değeri bin dirhemden fazla ise köle aradaki farkı efendiye öder. Ebû Hanîfe'nin ilk görüşünde kitabet akdi kadının mehrine kıyas edildiği halde sonraki görüşünde satım bedeline kıyas edilmiştir.²¹

İcâre Akdinde Şart Koşmak

Bir kimse terziye diktirmek üzere bir kumaş verse ve “Rum elbiseleri tarzında dikersen bir dirhem, Fars elbiseleri tarzında dikersen yarım dirhem veririm” dese yahut “palto dikersen bir dirhem gömlek dikersen yarım dirhem veririm” dese Ebû Hanîfe'nin ilk görüşüne göre akit bütünüyle fâsid olur ki Züfer ve Şâfiî de bu görüştedir. Kıyasa uygun olan da budur.

Ebû Hanîfe daha sonra bu görüşten dönerek her iki şartın da câiz olduğunu söylemiştir ki Ebû Yusuf ve İmam Muhammed de bu görüştedir.

İlk görüşün delili şudur: Akit esnasında “akde konu olan şey” bilinmediği gibi bedel de bilinmemektedir. Her birinin tek başına bilinmezliği akdi fâsid kıldığına göre her ikisinin bilinmezliği evleviyetle akdi fâsid kılar. Bu, “sana bu kölemi bin dirheme veya şu cariye yüz dinara sattım” diyerek satım akdi yapmaya benzer.

Diğer görüşün delili ise şudur: Burada kumaş sahibi, terziyi iki işten birini yapma konusunda muhayyer bırakmıştır. Bu her iki işin ne olduğu bilinmemektedir. Her biri için zikredilen bedel de bilinmemektedir. Ücret, doğrudan akit ile gerekli olmayıp iş yapıldığı esnada gerekli olacaktır. İş yapıldığında ise ücretin ne olacağı

20 Serahsi, *el-Mebsût*, I, 74.

21 Şeybânî, *el-Asl*, III, 420; Serahsi, *el-Mebsût*, VII, 212.

bilinmektedir. Şu halde akde konu olan şey üzerinde bir bilinmezlik söz konusu değildir. Bu mesele, iki elbiseden birini seçme muhayyerliğine sahip olarak iki elbise satın almaya benzer.²²

Hayvan Kiralamada Akde Aykırı Hareket Etmek

Bir kimse bir yere gitmek üzere hayvan kiraladığı halde orayı geçip sonra geri dönse, geri dönmesinin ardından hayvan ölse Ebû Hanîfe'nin ilk görüşüne göre hayvanı tazmin etmez. Ebû Hanîfe'nin sonraki görüşüne göre –ki Ebû Yusuf ve İmam Muhammed de bu görüştedir- hayvanı sahibine teslim etmedikçe tazminle yükümlüdür.

Bu kiracının durumu ilk görüşe göre “emanet bırakılan mala karşı emanet bırakanın hilafına hareket edip sonra tekrar ona uygun harekete dönen kişi”ye kıyas edilirken ikinci görüşe göre ise âriyet alan kişiye kıyas edilmektedir.²³

Mudarebe Malından Zekât Alınması

Ebû Hanîfe'nin ilk görüşüne göre mudarebe akdinde işletmeci, mudarebe malını pazara getirirken zekât memuru bu maldan zekât alır. Ebû Hanîfe daha sonra bu görüşü terk etmiş ve bu maldan zekât alınmayacağını söylemiştir ki Ebû Yusuf ve İmam Muhammed bu görüştedir.

İlk görüşün delili şudur: İşletmeci, sermaye üzerinde tasarrufta bulunarak bir mal satın aldıktan sonra onun bu mal üzerinde kuvvetli bir hakkı doğmuş ve bu açıdan bir bakıma malın sahibi gibi olmuştur. Bu yüzden zekât memuru bu maldan zekât alır.

Sonraki görüşün delili ise şudur: İşletmeci malı elinde bulunduran güvenilir şahıs konumunda olup onun durumu işçinin ve bidâa akdinde sermayeyi sahibi için ücretsiz işleten kimsenin durumu gibidir. Ona devredilen yetki yalnızca malı işletmek olup malın zekâtını ödemek değildir.²⁴

Hayvan Yavrularının Zekâtı

Bir hayvan sürüsünün tamamı deve, sığır ve koyun yavrularından oluştuğunda bu sürünün zekâta tabi olup olmadığı konusunda Ebû Hanîfe iki kere görüş değiştirmiştir.

İlk görüşüne göre –ki Züfer de bu görüştedir- büyük hayvanlarda ne verilmesi gerekiyorsa yavrularda da aynıları verilir.

İkinci görüşüne göre yavrulardan bir tanesi zekât olarak verilir. Ebû Yusuf bu görüştedir.

Üçüncü görüşüne göre hiçbir şey gerekmez. İmam Muhammed bu görüştedir.²⁵

22 Serahsî, *el-Mebsût*, XV, 100.

23 Serahsî, *el-Mebsût*, XV, 173; Kâsânî, *Bedâiu's-sana'i*, IV, 215.

24 Serahsî, *el-Mebsût*, II, 201.

25 Kâsânî, *Bedâiu's-sana'i*, II, 30-31.

Ebû Hanîfe'nin ilk görüşü küçük hayvanların büyük hayvanlara kıyas edilmesi üzerine dayalıdır. İkinci görüş büyük hayvanlarda onlardan birinin zekât verilmesi gibi küçük hayvanlarda da onlardan birinin zekât verilmesi şeklinde bir kıyasa dayalıdır. Üçüncü görüşte ise her iki kıyastan da vazgeçilmiştir.

Hibe ve Kabz Konusunda Şahitlik

İki şahıs bir hibede bulunan kişinin “hibe ettiğim malı teslim ettim” diye ikrarda bulunduğu şahitlik etse, hibede bulunan kişi ise bu ikrarı inkâr etse, Ebû Hanîfe'nin ilk görüşüne göre bu şahitlik geçerli olmaz. Ebû Hanîfe'nin sonraki görüşüne göre ise –ki Ebû Yusuf ve İmam Muhammed bu görüştedir- şahitlik geçerlidir.

İlk görüşün delili şudur: Hibe, sadaka ve rehin gibi akitler ancak teslim ile tamamlanır. Teslim ise sözle değil fiille gerçekleşir. İkrar doğru da yalan da olabilir. İkrar yalan ise onu haber veren şahidin sözü ile doğru hale dönmez. Teslim işi fiil yoluyla mevcut olmadığı sürece ikrar ile mevcut hale gelmez.

İkinci görüşün delili ise şudur: Bu akitlerde teslim, “adam öldürme” ve “gasp”tan daha öte bir durum teşkil etmez. Oysa adam öldürme ve gasp konularında iki kişi bir kimsenin bu yönde ikrarda bulunduğu şahitlik etse bu şahitlik geçerli olur. Ayrıca şahitler aracılığıyla sabit olan ikrar, mahkemede ikrarda bulunan kişiden işitilmiş gibidir. Kişi bunu mahkemede ikrar etse mülkiyete hükmedilir.

Ebû Hanîfe'nin ilk görüşünde hibe, sadaka ve rehne kıyas edildiği halde ikinci görüşünde hibe ikrarı, adam öldürme ve gasp ikrarına kıyas edilmektedir.²⁶

Hayvan Kiralamada Ücretin Teslim Zamanı

Ebû Hanîfe'nin önceki görüşüne göre –ki Züfer de bu görüştedir- bir kimse Mekk'e'ye kadar gidip dönmek üzere deve kiralsın ücretini ancak döndükten sonra öder; çünkü amacı ancak dönünce yerine gelmiş olmaktadır. Ücretin teslimi de ancak amaç gerçekleştikten sonradır. Bu şuna benzer: Bir kimse elbise diktirmek üzere bir terziye kumaş verse, terzi dikim işini bitirmedikçe ücretin ödenmesi gerekmez.

Ebû Hanîfe'nin sonraki görüşüne göre ise –ki Ebû Yusuf ve İmam Muhammed de bu görüştedir- her ne zaman belirli bir ücreti bulunan mesafe katedilse deve sahibi ücretini alabilir.²⁷

Şuf'a

Bir kimse tek bir akitte iki tane ev satın alsın, bu iki evden birinde şuf'a hakkına sahip bir şahıs bulunsun bu şahsın şuf'a hakkına dayalı olarak ne hakkının bulunduğu konusunda Ebû Hanîfe iki kere görüş değiştirmiştir. Şöyle ki;

Ebû Hanîfe'nin ilk görüşüne göre şuf'adar ya evlerin tümünü alır veya hepsini

26 Serahsi, *el-Mebsût*, XII, 90.

27 Serahsi, *el-Mebsût*, XV, 111; Kâsânî, *Bedâiu's-sana'i*, IV, 201; Mevsîlî, *el-İhtiyâr*, II, 56.

bırakır. Çünkü şuf'a bu evlerin birinde sabit olmuş olsa bile şuf'adarın bunlardan yalnızca birini alması halinde müşteri açısından akit bölünmüş olacaktır. Müşterinin bu zararını ortadan kaldırmak üzere şuf'adarın diğer ev üzerinde de şuf'a hakkı hükmen sabit olmuş olur.

Ebû Hanîfe'nin ikinci görüşüne göre şuf'adar hiçbir evi alamaz; çünkü şuf'a sebebi bulunmadığı halde hak sahibi olmadığı evi alamaz. Diğerini ise müşterinin akdini bozmuş olmamak için alamaz.

Ebû Hanîfe'nin en son görüşüne göre ise yalnızca şuf'a hakkının bulunduğu evi alır ki Ebû Yusuf ve İmam Muhammed bu görüştedir. Bu şuna benzer: Bir kimse tek bir akitle bir ev ve köle satın alsa, evde şuf'a hakkı bulunan kişi bu evi alır. Burada akdin bölünmesi şuf'adarın seçiminden kaynaklanmamıştır.²⁸

IV. Zamanındaki Örfün Değişmesine Bağlı Olarak Rücû Ettiği Meseleler

Şehir İçindeki Hapishanelerde Teyemmüm ile Namaz Kılma

Bir mahkûm, şehir içinde suyun bulunmadığı temiz bir yerde hapsedilmişse Ebû Hanîfe'nin ilk görüşüne göre –ki Züfer de bu görüştedir– namazlarını teyemmümle kılamaz. Ebû Hanîfe'nin daha sonraki görüşüne göre –ki Ebû Yusuf ve İmam Muhammed de bu görüştedir– namazını teyemmümle kılar, daha sonra [su bulunca] iade eder.²⁹ Ebû Hanîfe'nin ilk görüşünün gerekçesi olarak “şehirde su bulamamanın nâdir olduğu, bu yüzden su yokluğunun dikkate alınmayacağı” belirtilirken; ikinci görüşün gerekçesi olarak ise “hapishanede su bulamamanın nâdir olmadığı” zikredilmiştir. Ebû Hanîfe'nin kanaatinin değişmesinde, yaşadığı dönemde şehirlerde yer alan hapishanelerin durumuna ilişkin elde ettiği bilgilerin rol oynadığı söylenebilir.

İhramlı Kimsenin Dikişli Elbise Giymesi

Ebû Hanîfe'nin sonraki görüşüne göre ihramlı kişi sabahtan akşama kadar dikişli elbise giyerse ceza olarak kurban kesmesi gerekir. Önceki görüşüne göre günün çoğunluğunu elbiseli olarak geçirdiğinde kurban kesmesi gerekir; çünkü çoğunluk bütün gibi algılanır.³⁰

Burada insanların elbise giyme ve çıkarma konusundaki alışkanlıkları konusunda Ebû Hanîfe'nin tasavvurundaki değişikliğin onun konuyla ilgili görüşünün değişmesine yol açmış olduğu görülmektedir; çünkü Serahsî bu hükmün gerekçesinden bahsederken insanlar arasında görülen uygulamaya göre onların günün bir bölümünde eve gelip elbiselerini çıkarabileceğinden bahsetmektedir.

Yeminlerin Yorumlanması

Bir kimse “kelle yememeye” yemin etse; Ebû Hanîfe'nin ilk görüşüne göre

28 Serahsî, *el-Mebsût*, XIV, 159-160.

29 Serahsî, *el-Mebsût*, I, 123.

30 Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 125-126; Kâsânî, *Bedâiü's-sana'i*, II, 187.

yeminin kapsamına yalnızca deve, sığır ve koyunların kelleleri girer. Sonraki görüşüne göre ise yalnızca deve ve sığır kelleleri girer. Serahsî'nin belirttiğine göre Ebû Hanîfe'nin görüşünü değiştirmesinin sebebi bu konuda Kûfe halkının örfünde meydana gelen değişimdir. Çünkü “kelle yemek” ile örfte kastedilen fırınlarda kızartılan ve kızartılmış/kavrulmuş halde satılan kellelerdir. Kûfeliler önceleri bu üç kelleyi kızartırken sonradan bu değişmiş ve yalnızca deve ve sığır kellelerini kızartır olmuşlardır.³¹

V. Zaruret ve İhtiyaç Sebebiyle Rücû Ettiği Meseleler

Çoraplar Üzerine Meshetmek

Ebû Hanîfe'nin önceki görüşüne göre çoraplar üzerine –kalın ve altları pençelenmiş olmadıkça– meshedilemez. Kalın ama pençelenmemiş çorap üzerine Ebu Hanîfe'ye göre mesh yapılmaz, Ebu Yusuf ve Muhammed'e göre mesh yapılabilir.

Rivayet edildiğine göre Ebû Hanîfe hastalığı sırasında pençelenmemiş kalın çoraplarına meshetmiş ve kendisini ziyarete gelenlere “insanlara yasakladığım şeyi kendim yaptım” demiştir. Bu ifadesine bakarak onun görüşünden rücû ettiği söylenmiştir. Ebu Hanifenin kalınlık şartından değil, altının pençelenmiş olma şartından rücû ettiği anlaşılmaktadır.

Evlilikte Kocanın Karısıyla Birlikte Geçirmesi Gereken Zaman

Ebû Hanîfe'nin önceki görüşüne göre bir kimse tek kadınla evliyse bir günü karısı için ayırıp üç günü ibadete tahsis edebilir; çünkü dört kadın ile evli olmuş olsaydı kadının hakkı dört günden bir gün olacak, diğer üç gün ise kumaların hakkı olacaktır.

Ebû Hanîfe'nin sonraki görüşüne göre ise bir kişi dört kadınla evli olduğunda her biri bir gecenin kendisine ait olmasını istese, koca kendi meşguliyetleri için zaman bulamaz. Dolayısıyla Ebû Hanîfe bu konuda bir zaman sınırlaması yapmamıştır.³²

Adak

Ebû Hanîfe'nin önceki görüşüne göre bir kimse “şöyle yaparsam hac/umre/oruç/namaz/sadaka yapmak borcum olsun” der ve dediği şeyi yaparsa, adanmış olduğu şeyi yerine getirmesi gerekir, yemin keffaretini gerektirmez.

Ebû Hanîfe'nin daha sonradan şu görüşü benimsediği rivayet edilmiştir: “Bu kişi adadığı şeyi yapmak veya yemin keffaretini vermek şıklarından dilediğini yapar.”

Abdülaziz bin Hâlid et-Tirmizî şöyle demiştir: “Hac yapmak üzere yola çıktım. Kûfe'ye geldiğimde Ebû Hanîfe'ye *Adaklar ve Keffaretler* kitabını okudum. Bu meseleye geldiğimde bana: Dur, ben bu görüşümü değiştirmek istiyorum, dedi. Hacdan döndüğümde Ebû Hanîfe ölmüştü. Velid bin Ebân, onun ölümünden yedi gün önce bu görüşünden döndüğünü söyledi.”³³

31 Serahsî, *el-Mebsût*, VIII, 178.

32 Kâsânî, *Bedâiü's-sana'i*, II, 333.

33 Serahsî, *el-Mebsût*, VIII, 136; Abdülaziz bin Ahmed bin Muhammed elBuhârî, *Keşfü'l-esrâr Şerhu Usûli'l-Pezdevi*,

Burada Ebû Hanîfe'nin daha önceki ictihadında sonradan kolaylaştırma yönünde bir değişiklik yaptığı görülmektedir. Muhtemelen bu rüçû, söz konusu ifadeleri kullanan kimselerin bu ifadenin gereği ile yükümlü tutulmasındaki zorluk ve sıkıntıların Ebû Hanîfe tarafından göz önünde bulundurulması sebebiyle gerçekleşmiştir.

Selem Akdinde Malın Teslim Yerinin Belirtilmesi

Selem akdinde, taşınma ve masrafı gerektiren bir mal söz konusu ise bunun teslim yerini belirtmek Ebû Hanîfe'nin son görüşüne göre selem akdinin câiz olma şartlarındandır. Ebû Hanîfe'nin ilk görüşüne göre ise bu şart değildir. Şayet bir mekân belirtilirse orası teslim yeri olarak belirlenmiş olur. Belirtilmezse akdin yapıldığı yer teslim yeridir. İmam Muhammed ve Ebû Yusuf da bu görüştedir.³⁴

Ebû Hanîfe'nin ilk görüşünde selem akdi, karz, gasp ve mal itlafına kıyas edilmiş, ancak ikinci görüşünde bu kıyasın doğru olmadığı ortaya konularak farklı görüş ortaya konulmuştur. Ebû Hanîfe'nin ilk kıyasını terk etmesi –muhtemelen-akit yerinin teslim yeri olarak belirlenmesi durumunda taraflardan birinin karşılaşılabileceği sıkıntıdır. Nitekim onun görüşünü temellendiren Serahsî'nin yaptığı açıklamalarda geçen “anlaşma gemide yapılmış olsa teslim de mi gemide olacak?” şeklindeki ifadeler de bu kıyasın sıkıntısını ortaya koymaktadır.³⁵

VI. Meseleyi Tasavvurundaki Değişiklik Sebebiyle Rücû Ettiği Meseleler

Ebû Hanîfe'nin kimi rücûlarında dikkati çeken şey, onun hükme konu olan olay veya mesele hakkındaki algı ve tasavvurunun değişmesidir. Bu tasavvurun değişmesine neden olan şey Ebû Hanîfe'nin zaman içindeki tecrübî birikimi yanında ilgi ve algı değişikliği vb. hususlar olabilir.

Mehrin Zekâtı

Bir kadın, mehir olarak “sâime olan muayyen develer” isteyerek evlense ve develeri teslim almadan önce bir yıl geçse, Ebû Hanîfe'nin önceki görüşüne göre kadın nisap miktarı deveyi teslim aldığı anda geçen yılın zekâtını öder. Sonraki görüşüne göre ise teslim alma sonrasında bir yıl geçmeden zekât yükümlüsü olmaz.³⁶

Ebû Hanîfe'nin ilk görüşünün dayanağı şudur: Mehir aslen bir zekât malı olmayıp bir “bedel mal”dır.³⁷ Ebû Hanîfe'nin prensibine göre bedel mallarda zekât farz olmakla birlikte, nisap miktarı teslim alınmadıkça zekâtını ödemek gerekmez. Dolayısıyla geçen yılların zekâtı farz olmuş, ancak edası için teslimin gerçekleşmesi gerekmiştir.

Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1997,, II, 474; Merğunâni, *el-Hidâye*, II, 321.

34 Şeybânî, *el-Asl*, V, 6-7; Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 127.

35 Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 127.

36 Serahsî, *el-Mebsût*, II, 167-168.

37 Yani mehir olarak ödenmesi gereken mal normalde bir zimmet borcudur. Ancak koca somut bazı develer göstererek “şu develer karşılığında” şeklinde bir mehir belirlediğinde zimmetteki borç somut develerle değiştirilmiş olmaktadır. Bu ise asıl borcun bir başka şeyle değiştirilmesi anlamına gelmektedir.

Ebû Hanîfe'nin sonraki görüşünün dayanağı ise şudur: Mehir olarak belirlenen develer aslen zekât malıdır. Nikâh mülkiyeti ise mütekavvim bir mal değildir. Dolayısıyla bu mehir bir açıdan mala benzerken diğer açıdan benzememektedir. Kadının mal üzerindeki mülkiyeti ancak teslim aldığı anda gerçekleşmektedir.

Burada Ebû Hanîfe'nin mehri tasavvurunda bir değişiklik meydana geldiğini ve bu değişime bağlı olarak görüşünü değiştirdiğini görüyoruz.

Kur'an'ı Arapça Okuyabilen Bir Kimsenin Namazda Kur'an'ın Meâlini Okuması

İmam Muhammed'in *el-Asl* adlı eserinde belirtildiğine göre Ebû Hanîfe'ye göre kişi Arapça okuyabilse bile namazda iken Kur'an'ın Farsça tercümesini okuduğunda namazı yeterli olur.³⁸ Gerek Serahsî³⁹ gerekse Kâsânî⁴⁰ *el-Asl*'daki bu rivayete uygun olarak aktarımda bulunmuşlar ve Ebû Hanîfe'nin görüşünü desteklediklerini gösteren açıklamalarda bulunmuşlardır. Serahsî'nin usulünde yer alan açıklamalara göre Ebû Hanîfe'ye göre Arapça okuyabilen bir kimsenin namazda iken başka bir dilde okuması mekruh olmakla birlikte namazı geçerlidir.⁴¹

Görüldüğü üzere Serahsî ne usulünde ne de *el-Mebsût* adlı eserinde herhangi bir rücdan bahsetmediği halde sonraki dönem kitaplarından *el-Hidâye*'de Ebû Hanîfe'nin bu görüşünden döndüğü herhangi bir kaynak zikredilmeksizin “rivayet edilmiştir” şeklinde bir ifadeyle aktarılmış⁴², *Fethu'l-Kadir*'de de “daha doğru olan rivayet budur” diye bunan daha doğru olan görüş olduğu belirtilmiş,⁴³ *Reddül-muhtâr*'da da Ebû Hanîfe'nin görüşünden döndüğü kesin bir dille aktarılmıştır.⁴⁴ Ebû Hanîfe'nin son görüşü olduğu rivayet edilen görüşe göre –ki bu aynı zamanda Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'in de görüşüdür– Arapça okuyamayan kimsenin başka bir dilden kıraatiyle namaz câiz olmakla birlikte Arapça okuyabilen kişinin bunu yapması halinde namaz geçerli olmaz.⁴⁵

Sonraki görüşün delili şudur: Müzzemmil sûresinin 20. Âyetinde “*Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun*” buyrulmuştur. Bu âyetin namazda Kur'an okuma konusuna ait olduğu konusunda görüş birliği vardır. Kur'an'ın ise Arapça olduğu konusunda pek çok âyet bulunmaktadır. Şu halde Arapça okuyabilen bir kimse için acz de söz konusu olmadığından Arapça dışında bir dille kıraatte bulunması halinde emre uymamış olacaktır. Acz durumunda ise bir zorunluluk sebebiyle namaz câiz olmaktadır.

38 Şeybânî, *el-Asl*, I, 252.

39 Serahsî, *el-Mebsût*, I, 37.

40 Kâsânî, *Bedâiu's-sana'i*, I, 112.

41 Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 282.

42 Merğînânî, *el-Hidâye*, I, 49.

43 Kemaleddin Muhammed bin Abdülvahid İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadir li'l-âcizi'l-fakir*, Dâru'l-fikr, Beyrut, I, 286.

44 Muhammed Emin bin Ömer bin Abdülaziz İbn Âbidîn, *Reddül-Muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1992, I, 484.

45 Abdülaziz Buhari, Pezdevî'nin Mebsut'undan naklen Ebu Hanifenin öğrencisi olan Nuh b. Ebi Meryem'in (ö. 173/789) hocasının rucunu aktardığını söylemektedir. (Buhari, *Keşfü'l-Esrar*, I, 25) Ebû Yusuf'un öğrencilerinden Ali b. el-Ca'd da rücu görüşünü rivayet etmiştir (Kurtubî, *Tefsir*, 16/149; Zemahşeri, 4/434). Bu nakiller doğru kabul edildiğinde Ebû Hanîfe'nin görüşünden rücu ettiğine dair rivayet daha ilk zamandan bizzat Ebu Hanîfe'ye dayandırılmış olmaktadır.

İlk görüşün delili olarak ise Selman-ı Fârisî'nin İslâm'a yeni girmiş olan İranlıların namazda okuması için Fâtiha suresini Farsça'ya tercüme ettiğine ilişkin rivayet zikredilir. Aklî delil olarak ise şu zikredilir: Namazda mu'ciz olan kelamın okunması istenmiştir. Kur'an'ın ise mu'ciz olan kısmı manasıdır. Zira Kur'an yalnızca Araplar açısından değil diğer milletler açısından da mu'cizdir. Eğer Kur'anın mucize olan yönü Arapça nazmıyla ilgili olsaydı diğer milletler bakımından mu'cizlikten söz edilemezdi.⁴⁶

İhramlı Kişinin Tırnaklarını Kesmesi

Ebû Hanîfe'nin ilk görüşüne göre –ki Züfer de bu görüştedir- ihramlı olan kişi üç tırnağını kestiğinde ceza kurbanı kesmesi gerekir. Ebû Hanîfe'nin sonraki görüşüne göre –ki Ebû Yusuf ve İmam Muhammed bu görüştedir- her bir tırnağı için bir sadaka gerekir.⁴⁷

Ebû Hanîfe'nin önceki görüşü şöyle bir kıyasa dayalıdır: Bir elin bütün tırnaklarını kesme durumunda kurban kesmek gerektiği ittifakla kabul edilmektedir. Bir eldeki üç tırnak çoğunluğu teşkil ettiğinden ve çoğunluk da pek çok konuda bütün yerine konduğundan kurban kesmek gerekir.

Sonraki görüşünün delili ise şudur: Kurban kesmek aslında iki el ve iki ayağın tırnaklarının tümünün kesilmesi durumunda gerekir. Bir elin tırnakları ise bunun dörtte biri etmektedir. Başın dörtte birini tıraş etme durumunda kurban kesmenin gerekli olması meselesinde de olduğu gibi dörtte bir bütün yerine konduğundan bir elin bütün tırnakları kesildiğinde de kurban kesmek gerekmektedir. Kurban kesmenin en alt sınırı bir elin bütün tırnaklarıdır. Şu halde eldeki tırnakların çoğunluğunu eldeki tırnakların tümü gibi değerlendirmek mümkün değildir. Çünkü bunun bir sınırı yoktur. Zira bu zincirleme olarak devam eder gider.⁴⁸

Öldürme ve Yaralama Olayına Karışan Zanlının Yeminden Kaçınması

Ebû Hanîfe'nin önceki görüşüne göre –ki Ebu Yusuf ve Muhammed de bu görüştedir- öldürme ve yaralama olayına karışan zanlı, bunu işlemediğine dair yemin etmekten kaçınırsa kendisine kısas uygulanır.

Ebû Hanîfe'nin sonraki görüşüne göre ise katl zanlısı suçu işlemediğine dair yemin etmekten kaçınırsa [kendisine kısas uygulanmaz] yemin edinceye veya suçunu itiraf edinceye kadar hapsedilir. Adam yaralama konusunda zanlı olan kişi ise yeminden kaçındığında kısasa hükmedilir.⁴⁹

Baskı ve Tehdit Altında Cinsel İlişkiye Zorlanan Erkeğe Zina Haddi Uygulanması

Ebû Hanîfe'nin önceki görüşüne göre ikrah altında bir kadınla ilişkide bulu-

46 Serahsî, *el-Mebsût*, I, 37. Burada Serahsî'nin rücu fikrini kabul etmeksizin Ebu Hanife'nin görüşü ile Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'in görüşlerini delillendirmek için bunları zikrettiğine dikkat edilmelidir.

47 Şeybânî, *el-Asl*, II, 435.

48 Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 77.

49 Serahsî, *el-Mebsût*, XVI, 117-118.

nan erkeğe had uygulanır. Çünkü cinsel ilişkide bulunabilmek için cinsel organın sertleşme haline gelmesi gerekir. Bu durum ise erkeğin bu işi isteyerek yaptığını gösterir. Kadının durumu ise farklı olup onun ilişkide bulunması için buna imkân vermesi yeterlidir. Bu ise ikrah altında iken olur. İkrâh altında iken ilişkide bulunmuş olması zinayı isteyerek yaptığını göstermez.

Ebû Hanîfe daha sonra bu görüşünü terk ederek şöyle demiştir: Zorlayan kişi (mükrih) devlet başkanı ise erkeğe had cezası uygulanmaz; çünkü had cezası suçtan engellemek için konulmuştur. Erkek de zinadan kendisini engellemiştir. Onun ilişkide bulunmasının amacı öldürülmekten kurtulmaktır. Bu yüzden baskı ve tehdit altında ilişkide bulunan kadın için zina suçu söz konusu olmadığı gibi erkek için de söz konusu olmaz. İlişki esnasında cinsel organın sertleşmesi erkeğin zinayı isteyerek yaptığını göstermez. Çünkü bu sertleşme doğal bir sebeple gerçekleştiği gibi cinsel istek sebebiyle de gerçekleşebilir. Nitekim uykuda olan kimse de herhangi bir kasıt ve fiil söz konusu olmaksızın sertleşme söz konusu olabilir. haline geçebilir. Sertleşme hali yalnızca o kişide erkeklik özelliğinin bulunduğunu gösterir, irade ve rızasını göstermez.⁵⁰

Burada Ebû Hanîfe'nin erkeğin cinsel organının sertleşmesi sırasındaki biyolojik ve psikolojik durumuna ilişkin algısında bir değişiklik meydana geldiğini ve buna bağlı olarak da ictihadını değiştirdiğini görüyoruz.

Hayvan Kiralamada Taraflar Arasında Anlaşmazlık Olması

Bir hayvan kiralanması olayında hayvan sahibi ve kiralayan şahıs arasında anlaşmazlık olsa; hayvan sahibi “Sana Kûfe'den Kasr'a gitmen için hayvanı on dirheme kiraya verdin” dediği halde, kiralayan “Hayır, Bağdat'a gitmem için hayvanı on dirheme kiraya verdin” dese, her iki taraf da kendi iddiasına dair delil getirirse Ebû Hanîfe'nin önceki görüşüne göre –ki Züfer de bu görüştedir- hâkim Kûfe'den Bağdat'a kadar onbeş dirhem karşılığında kiralanmış olduğuna hükmeder.

Ebû Hanîfe'nin sonraki görüşüne göre –ki Ebû Yusuf ve İmam Muhammed bu görüştedir- hâkim, hayvanın Bağdat'a kadar on dirheme kiralandığına hükmeder.

İlk görüşün delili şudur: Hayvan sahibi Kûfe'den Kasr'a kadar on dirhem üzerinden akit yapıldığını ispat ettiğinden bu şahitliğe göre hüküm verilir. Kiralayan da Kasr'dan Bağdat'a kadar beş dirheme akit yapıldığını şahitleriyle ispat ettiğinden onun da bu konudaki delili kabul edilir. Her iki delili birlikte esas aldığımızda hayvan Kûfe'den Bağdat'a on beş dirheme kiralanmış olur.

İkinci görüşte ise iki tarafın şahitlerinin ittifak ve ihtilafları dikkate alınmaktadır. Şahitler on dirhemlik kısımda ittifak ettikleri halde gidilecek yer konusunda ihtilaf etmektedirler. Kiralayan kişi fazlalık olan mesafeyi delille ispat ettiğinden onun delili kabule daha layıktır.⁵¹

50 Serahsi, *el-Mebsût*, IX, 59; Kâsânî, *Bedâiü's-sana'i*, VII, 180; Merğânî, *el-Hidâye*, II, 348.

51 Serahsi, *el-Mebsût*, XV, 172.

Şahitler Ortada Olmadığı Halde Hırsızlık Cezasının Uygulanması

Bir hırsızlık olayında cezanın infazı sırasında malı çalınan kişi hazır bulunmakla birlikte şahitler orada bulunmasa Ebû Hanîfe'nin ilk görüşüne göre hırsızın eli kesilmez. Ebû Hanîfe'nin sonraki görüşüne göre ise –ki Ebû Yusuf ve İmam Muhammed de bu görüştedir- eli kesilir. Hırsızlar ölmüş ise durum yine böyledir.

Ebû Hanîfe'nin ilk görüşü, -recm cezası hariç- bütün ceza işleri konusunda geçerli olan kıyasa dayalıdır; çünkü şahitler ortada olmadığı halde cezanın uygulanması “şüphe varken cezayı uygulamak”tır. Zira onların şahitlikten dönmeleri, şahitliğe ehil olmalarını ortadan kaldıracak bir duruma bulaşmış olmaları mümkündür.

Ebû Hanîfe'nin sonraki görüşüne göre ise şahidin mahkemede bulunmaması veya ölmesi onun adaletini zedelemesiz. Cezanın uygulanma şartı şahidin adil olmasıdır.⁵²

Şahitlerin Şahitlikten Rücû Etmesinin Hâkimin Hükmüne Etkisi

İki şahit, hâkimin hüküm vermesinden sonra şahitlikten dönseler, şahitlikten döndükleri sıradaki durumlarına bakılır. Ahlakî yönden daha iyi bir duruma gelmişlerse hâkim onların rücûunu tasdik ederek verdiği hükmü bozar. Şayet şahitlerin durumu önceki ile aynı ise veya daha düşük ise hâkim onların sözünü tasdik etmez ve şahitlikten rücû etmelerini kabul etmez. Kendilerine herhangi bir şey tazmin ettirmez, ilk hükmü geçerli olmaya devam eder. Ebû Hanîfe'nin hocası Hammâd bu görüşte olduğu gibi Ebû Hanîfe'nin kendisi de bu görüşteydi. Ancak daha sonradan bu görüşünü değiştirmiş ve şu görüşü kabul etmiştir –ki Ebû Yusuf ve İmam Muhammed de bu görüştedir-: Hâkim şahitlerin sonraki durumları daha iyi olsa bile sonraki ifadelerine bakarak önceki hükmü bozmaz, ancak bu şahitlik sonucu mağdurun ödemek zorunda kaldığı malı onlara tazmin ettirir.⁵³

Burada anlaşıldığı kadarıyla Ebû Hanîfe'nin görüşünü değiştirmesine sebep olan şey “hukukî istikrar” anlayışındaki değişimdir.

Harbîye Had Cezası Uygulanması

Harbî bir kimse İslâm ülkesine emanla girdikten sonra bir Müslüman hakkında zina iftirasında bulunsa Ebû Hanîfe'nin önceki görüşüne göre kendisine had cezası uygulanmaz. Sonraki görüşüne göre ise –ki Ebû Yusuf ve İmam Muhammed de bu görüştedir- had cezası uygulanır.⁵⁴

Ehl-i Kitabın İslama Girmesinin Keyfiyeti

Yahudi ve Hristiyanlar gibi Allah'ın birliğini kabul ettiği halde Hz. Muhammed'in risaletini inkâr edenler “ben Müslümanım” derlerse Ebû Hanîfe'nin önceki görüşüne göre önceki dininden ayrılmış olduğunu açıklamadıkça Müslü-

52 Serahsî, *el-Mebsût*, IX, 143.

53 Serahsî, *el-Mebsût*, XXVI, 178-179.

54 İbn Âbidin, *Reddül-Muhtâr*, IV, 211.

man olmuş sayılmazlar. Ebû Hanîfe'nin sonraki görüşüne göre ise Müslüman olmuş olurlar.⁵⁵

VII. Bir Genel Kural Sebebiyle Rücû Ettiği Meseleler

Hurma Nebizi ile Abdest Alma

İmam Muhammed'in *el-Asl* adlı eserinde Ebû Hanîfe'den naklettiğine göre kişinin yanında su bulunmaması halinde hurma nebizi ile abdest alması câizdir. Bunun yanında teyemmüm de yaparsa Ebû Hanîfe “bunun yanında teyemmüm de yapmasını güzel görürüm” demiştir.⁵⁶ *El-Câmiu's-sağîr*'deki rivayete göre ise teyemmüm yapmayacağını belirtmiştir.⁵⁷ Serahsî'nin Nuh [b. Ebi Meryem]'den nakline göre Ebû Hanîfe bu görüşünü terk ederek, Ebû Yusuf'un da benimsediği “hurma nebizi ile abdest alınmaz. Bu durumda teyemmüm yapılır” görüşüne rücû etmiştir.⁵⁸ Zâhirü'r-rivâye kaynaklarda yer almayan bu rücû diğer eserlerde genellikle “hikâye edildi” şeklinde edilgen bir dille nakledilmiştir. Burada Zâhirü'r-rivâye'de yer alan görüş istihsana dayalıdır. Kıyasa dayalı olan görüş ise sonraki görüştür. İstihsanın gerekçesi olarak İbn Mesud'dan rivayet edilen bir hadis zikredilmektedir.⁵⁹

Burada Ebû Hanîfe'nin istihsanı destekleyen rivâyeti terk edip kıyasa rücû ettiği görülmektedir. Şayet bu rivayet doğru ise Ebû Hanîfe'nin bu rücûunun sebebi muhtemelen İbn Mesud'dan gelen rivâyeti zaman içinde zayıf görmeye başlamasıdır.

Vasînin Tazmin Yükümlülüğü

Bir kimse “kölesini satıp parasını sadaka olarak fakirlere dağıtma” konusunda bir şahsı vasî tayin etse, vasî de bunu yaptıktan sonra para elindeyken telef olsa daha sonra kölenin başkasına ait olduğu ortaya çıksa Ebû Hanîfe'nin önceki görüşüne göre vasî bunu tazminle yükümlü olur. Tazmin ettiği parayı da kimseden isteyemez. Çünkü kölenin başkasına ait olduğu ortaya çıktığı anda vasiyet bâtil olmuştur. Satım bedelini tahsil eden kişi vasîdir, dolayısıyla tahsil ettiğinin mislini müşteriye tazmin eder, mirasçılardan da bir şey alamaz; çünkü ölmüş olan şahıs ölmeden önce mirasçıların eline ulaşan mal üzerinde bir vasiyette bulunmamıştır.

Ebû Hanîfe'nin sonraki görüşüne göre ise –ki Ebû Yusuf ve İmam Muhammed de bu görüştür– vasî, ödediği tazminatı ölen şahsın terikesinden alır; çünkü vasî bu alım-satım işinde ölen şahıs adına hareket etmektedir. Karşılaştığı tazminat yükü ölü adına yaptığı fiilden kaynaklanmıştır.⁶⁰

Gâib Kocanın Malından Karısına Nafaka Verilmesi

Ebû Hanîfe'nin ilk görüşüne göre –ki bu Züfer'in de görüşüdür– bir kimse gâib

55 Mevsilî, *el-İhtiyâr*, IV, 150.

56 Şeybani, *el-Asl*, I, 74.

57 Şeybânî, *el-Câmiu's-sağîr*, s. 74.

58 Serahsî, *el-Mebsût*, I, 88.

59 Kâsânî, *Bedâiu's-sana'i*, I, 15.

60 Serahsî, *el-Mebsût*, XXVIII, 20.

iken onun eşleri hâkime başvurarak nafaka talep etseler, hâkim evliliği biliyorsa, -tıpkı kocanın mevcut olup da nafaka vermemesi durumunda olduğu gibi- kadınlara kocaları adına borçlanmak suretiyle ihtiyaçlarını temin etmelerini emreder. Ebû Hanîfe daha sonra bu görüşten dönmüş ve hâkimin bunu emredemeyeceğini söylemiştir ki Ebû Yusuf ve İmam Muhammed bu görüştedir. Çünkü bu, “gâib aleyhine hüküm vermek”tir, hâkimin ise böyle bir yetkisi yoktur.⁶¹

Anlaşıldığı kadarıyla Ebû Hanîfe ilk başta yaptığı kıyası, daha sonra genel kurala uymak amacıyla terk etmiştir.

Mudarebe Akdinde Anlaşmazlık

Bir mudarebe akdinde sermayeyi işleten kişi “elimde kârı yarı yarıya paylaşmak üzere bin dirhemlik mudarebe sermayesi vardı. Ben bu sermayeyi çalıştırarak bin dirhem kâr ettim” dese, sermaye sahibi ise “benim sermayem iki bin dirhem idi” dese Ebû Hanîfe’nin ilk görüşüne göre –ki Züfer de bu görüştedir- sermaye sahibinin görüşü kabul edilir; çünkü işletmeci, sermaye sahibinin malının bir kısmı üzerinde hak sahibi olduğunu iddia etmektedir. Zira işletmecinin elinde bulunan malın tümü sermaye sahibinin malından kaynaklanmıştır. Bu sebeple işletmecinin sözü bir delil olmadıkça kabul edilmez.

Ebû Hanîfe’nin sonraki görüşüne göre –ki Ebû Yusuf ve İmam Muhammed de bu görüştedir- yeminle birlikte işletmecinin sözü kabul edilir; çünkü iki taraf arasındaki anlaşmazlık işletmecinin teslim aldığı sermayenin miktarı konusundadır. Teslim alınan şeyin miktarı konusunda ise teslim alan şahsın sözü –şayet daha önce bu söze aykırı bir ikrarda bulunmamışsa- geçerli olur.⁶²

VIII. Hak Sahibinin Hakkını Korumak Amacıyla Rücû Ettiği Meseleler

Nesep İkrarı

Bir kimse, kendisinin oğlu olamayacak yaştaki bir kölesi hakkında “bu benim oğlumdur” diyerek ikrarda bulunsa Ebû Hanîfe’nin önceki görüşüne göre bu söz hükümsüzdür. Sonraki görüşüne göre ise köle azat olur.⁶³ Burada nesep sabit olmış olsa bile azadın gerçekleşmesi söz konusudur.

Borçlunun ve Emanet Alan Şahsın Durumu

Ebû Hanîfe’nin ilk görüşüne göre –ki bu aynı zamanda Ebû Yusuf ve İmam Muhammed’in de görüşüdür- borçluya /bir malı emanet almış kimseye, gâip olan alacaklının / emanet verenin karısı gelecek borcu/emaneti istese, borçlu / emanet alan kişi, bu kadın ile borç veren/emanet bırakan kişi arasında evlilik bağı olduğunu inkâr etse, kadının bu konuda getireceği şahitler dinlenir; çünkü o, bir sebebe bağlı olarak karşı tarafın elindeki malda kendisinin hakkı olduğunu iddia ettiğinden bu sebebi ispat etme konusunda davada taraf olur. Bu kadının durumu, bir

61 Serahsî, *el-Mebsût*, V, 190.

62 Serahsî, *el-Mebsût*, XVIII, 120; Kâsânî, *Bedâiu’s-sana’i*, VI, 109.

63 Abdülaziz Buhâri, *Keşfü’l-esrâr*, II, 78.

şahsın elindeki malın kendisine ait olduğunu ve o malı üçüncü bir şahıstan satın aldığı iddia eden kişinin durumu gibidir.⁶⁴

Ebû Hanîfe'nin sonraki görüşüne göre kadının kendisinin gâip şahsın karısı olduğuna dair getireceği şahitler dinlenmez; çünkü kadın gâip bir şahıs aleyhine nikâh ispatında bulunmaktadır. Borçlu veya emanet alan şahıs ise gâip adına nikâhın ispatı konusunda taraf değildir.

Ticaret Yapmasına İzin Verilen Kölenin Malı Üzerinde Efendinin Tasarrufu

Ticaret yapmasına izin verilen kölenin borcu bulursa efendisi, kölenin malları arasında yer alan bir câriyeyi azat etse Ebû Hanîfe'nin ilk görüşüne göre azat işlemi geçersizdir. Sonraki görüşüne göre ise kölenin borcu rakabesini ve elindeki malların tümünü kaplayacak kadar çok olmadığı sürece azat geçerlidir. Borç bu ölçüde olursa azat bâtil olur.⁶⁵

IX. Öğrencileriyle Müzâkere Sonucunda Görüşünü Değiştirmesi

Cıvadan Zekât Verilmesi

Madeninde bulunmuş cıvada Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'e göre beşte bir zekât vardır. Ebu Yusuf'a göre ise zekât yoktur.

Ebu Yusuf'tan nakledildiğine göre Ebû Hanîfe daha önceleri cıvada zekât bulunmadığı görüşünü tercih ediyordu. Ebû Yusuf ise bu konuda sık sık kendisi ile münazarada bulunuyor ve cıvanın kurşun gibi bir şey olduğunu söylüyordu. Nihayet Ebû Hanîfe görüşünü değiştirerek cıvada beşte bir zekât olduğu görüşünü kabul etti. Ebû Yusuf ise daha sonra görüşünü değiştirerek cıvada zekât olmadığı görüşünü benimsemiştir.

Cıvada zekât olmadığı görüşünü kabul edenlere göre cıva, menbaından kendiliğinden kaynamaz ve kendiliğinden bir kalıba girmez. O bu bakımdan yağ gibidir. Beşte bir zekâtı kabul edenlere göre ise menbaından işçilik yapılarak çıkarılır ve başka madenlerle birlikte kalıba dökülür olması bakımından gümüş gibidir.⁶⁶

Burada Ebu Yusuf'un hocasıyla müzâkerelerinde cıvanın bakır gibi değerlendirilmesi gerektiğine dair ısrarının Ebû Hanîfe üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

EBÛ HANÎFE'NİN İCTİHADLARINDAKİ DEĞİŞİMİN DEĞERLENDİRİLMESİ

I. Rücû Rivayetlerinin Güvenilirliği

Ebû Hanîfe'nin görüşlerini ilk olarak yazıya geçiren öğrencilerinin eserlerinde - özellikle de İmam Muhammed'in *el-Asl* adlı eserinde- yukarıda zikri geçen

64 Serahsî, *el-Mebsût*, V, 197.

65 Serahsî, *el-Mebsût*, XXVI, 15; Kâsânî, *Bedâiu's-sana'i*, VII, 199.

66 Serahsî, *el-Mebsût*, II, 213; Kâsânî, *Bedâiu's-sana'i*, II, 67.

rücûlardan yalnızca altı tanesi yer almaktadır. İmam Ebû Yusuf'un –günümüze gelmemiş olan- *el-İmlâ* adlı eserinde ise bu rücûlardan birinin yer aldığı rivayet edilmektedir. Geriye kalan otuz altı rücû rivayeti ise zâhirü'r-rivâye kitaplarında yer almamaktadır.

Zâhirü'r-rivâyede yer almayan rücû rivayetlerinin büyük bir kısmı İmam Serahsî'nin *el-Mebstut*'unda ve İmam Kâsânî'nin *Bedâiu's-sana'i* adlı eserinde bulunmaktadır. Burada zamansal bakımdan öncelik Serahsî'ye ait olduğundan onun eserinin kilit konumda bulunduğu söylenebilir. Serahsî ve Kâsânî'de yer alan rücû rivayetlerinin kimi kesin bir üslupla “Ebû Hanîfe önceleri şöyle düşünüyordu, daha sonra bu görüşünü değiştirerek şu görüşü ileri sürdü” şeklinde net bir dille aktarıldığı halde kimileri “rivayet edildiğine göre”, “hikâye edildiğine göre” şeklinde edilgen bir dille ve net olmayan tarzda aktarılmıştır.

Serahsî ve Kâsânî'nin yer vermediği kimi rücû rivayetlerinin bir iki tanesi ise muahhar kaynaklarda yer almaktadır ki bunların birisi de namazda Arapça'dan başka bir dille Kur'an kıraati meselesidir. Bu konudaki popüler tartışmalar bir kenara bırakılarak meseleye sırf ilmî ölçüler içinde baktığımızda rücû rivayetlerinin ilk dönem kaynaklarında yer almadığı halde nispeten sonraki kaynaklarda veya fıkıh kitaplarında değilde Kurtubî ve Zemahşerî gibi müelliflerin tefsirlerinde yer almasının güvenilirlik açısından zaaf teşkil ettiği söylenebilir. Bu tür rivayetlerin gerisinde kanaatimizce Ebû Hanîfe'nin Kur'an'ın mahiyetine ilişkin bir “nakîsa” teşkil ettiği düşünülen bir görüşünü ve bu görüş sebebiyle tenkide uğrayan ilmî kişiliğini koruma endişesi bulunmaktadır. Nitekim İslâm düşünce tarihinde Kur'an'ın mahiyetine ilişkin halku'l-Kur'an tartışmalarında Mutezilî görüşün reddedilmesinin ardından, bunu çağrıştıracak veya kimi “kötü niyetli çevrelerce” bu şekilde yorumlanabilecek bir görüşün bir rücû rivayetiyle tadil edilmeye çalışılmış olması kuvvetle muhtemel görünmektedir.

II. Rücûların Sayısal Analizi

Ebû Hanîfe gibi ömrünün büyük bir bölümünü fıkıh faaliyeti içinde geçirmiş, hayatının önemli bir kısmını Kûfe gibi kozmopolit bir muhitte yaşamış, Emevî devletinin çöküşüne ve Abbâsî devletinin kuruluşuna şahit olmuş, Basra, Mekke, Medine gibi şehirlere gitmiş ve oradaki âlimlerle görüşmüş ve nihayet başta fikhî konular olmak üzere siyasî, itikâdî binlerce soruya muhatap olmuş bir şahsın zaman içinde çeşitli etkenlere bağlı olarak görüşlerinde değişimlerin olması kadar normal bir şey olamaz. Ancak ilginç bir şekilde başta *el-Mebstut* gibi binlerce meselede Ebu Hanîfe ve öğrencilerinin görüşlerini aktaran kaynaklar onun yalnızca kırk iki meselede görüşünden rücû ettiğini kaydetmektedirler.

Tarihte İmam Şâfiî başta olmak üzere, Eş'arî, Tahâvî gibi görüşlerinde büyük değişimler olmuş ve küllî paradigma değiştirmeleri yaşamış âlimlerin yanında Ebû Yusuf ve İmam Mâlik gibi hatırı sayılır derecede görüşünden rücû etmiş âlimler de bulunmaktadır. Ebû Hanîfe'nin rücûları bunlarla kıyaslandığında son derece az

bir yekün tutmaktadır. Bunun nedenleri üzerine derin analizler yapmanın gerekliliğini ifadeden sonra şimdilik şu kadarını söylememiz mümkündür: Yaptığımız tespitlere göre bir müctehidin rivayet malzemesi ile ilişkisi onun görüşünden rüçû etmesinde en önemli etkenlerden birini teşkil etmektedir. Nitekim İmam Şâfiî örneği ve Hanefî mezhebinde Ebû Yusuf'un rüçû ettiği görüşler bunun en canlı şahididir. Diğer yandan Ahmed bin Hanbel'in fıkhıdaki pek çok meselede kararsız kalması ve tevakkuf etmesinin ardında konuyla ilgili rivayet malzemesinin bulunduğu bilinmektedir. Buna karşılık meseleleri daha çok akli temelde değerlendiren, küllî kaideler üzerinden hareket eden müctehidler açısından rüçûnun daha az görüldüğünü bunların da çoğunlukla rivayetlere bağlı olmayıp meseleleri tasavvur konusundaki değişiklikten kaynaklandığını görüyoruz.

Ebû Hanîfe'ye nispet edilen rüçûların bu kadar az olmasına ilişkin akla gelebilecek bir diğer ihtimal ise Ebû Hanîfe'nin rüçûlarının vaktinde kayda geçirilmemiş olması, onun vefatının üzerinden bir hayli zaman geçtikten sonra fikirleri öğrencileri tarafından kaleme alınırken akılda kalan rüçûlarının Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'in hatırladığı kadarıyla kaleme alınmış olmasıdır.

Ebû Hanîfe'nin rüçû ettiği rivayet edilen görüşlerini fıkıh alanları açısından incelediğimizde şöyle bir sonuçla karşılaşırız:

İbâdât alanı:	15 mesele,
Muâmelât alanı:	22 mesele,
Ukûbât alanı:	5 mesele
Toplam:	42 mesele

İbadetler konusunda rüçû rivayet edilen meselelerin dördü taharet, üçü namaz, biri cenazenin yıkanması, dördü zekât, ikisi hac ve bir tanesi adakta bulunmakla ilgilidir.

Muâmelât konusunda rüçû rivayet edilen toplam yirmi iki meselenin beşi aile hukuku, dördü kira akdi, üçü köleler, ikisi şahitlik, geri kalan birer örnek de miras, ehli kitab, satım, selem, şuf'a, mudarebe, vasiyet, borç ve emanet alma konularıyla ilgilidir.

Ukûbât alanına ilişkin beş meselenin ikisi kısas biri zina, biri hırsızlık ve biri de harbîye had cezası uygulanması ile ilgilidir.

Ebû Hanîfe'nin iki meselede ise iki kere görüş değiştirdiği böylece üç görüşe sahip olduğu görülmektedir.

Her üç fıkıh alanına ilişkin rüçûların büyük bir çoğunluğu ihtilaf, şahitlikten rüçû konularına ilişkindir.

III. Rüçûların Sebepleri

Bir müctehidin görüşünden rüçû etmesinin sebeplerini aslında üç ana başlıkta toplamak mümkündür:

a) Bilgi kaynaklarında bir değişikliğin meydana gelmesi:

Daha önce bilmediği bir şeyi öğrenen müctehidin bu yeni bilgisi daha önceki görüşünü değiştirmesine etki edecek derecede olduğunda müctehid önceki görüşünü değiştirir. Nitekim Ebû Hanîfe'nin rivayete dayalı olarak görüşünü değiştirdiği meselelerde bunu görüyoruz. Aynı durumu Ebû Yusuf ve İmam Şâfi'nin rüçûlarında da gözlemlemek mümkündür.

b) Hakkında daha önce hüküm verilen meseleye ilişkin şartlarda bir değişikliğin meydana gelmesi:

Hakkında icthad edilen, fetva verilen bir konuya ilişkin şartlarda zaman içinde bir değişiklik meydana gelmiş olabilir. Bu değişiklik müctehidin yaşadığı çevrenin değişmesinden kaynaklanabileceği gibi siyasî, sosyal, iktisadî şartların değişmesinden de kaynaklanmış olabilir. Konuyu Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminden çok bilinen bir örnek üzerinden açıklayacak olursak onun Medine'ye gelmiş olan fakir bir topluluk sebebiyle o sene kesilen kurbanların etlerini üç günden fazla saklamayı yasakladığı, ertesi yıl ise böyle bir durum söz konusu olmadığından serbest bıraktığı bilinmektedir.⁶⁷

Bu durum, özellikle delaleti açık nassa dayalı olmayan konularda yapılan icthadların, konuya dair son söz olmadığı, konunun her an yeniden değerlendirmeye müsait olduğunu göstermektedir.

İmam Şâfi'nin Mısır'a gittikten sonra Bağdat'taki icthadlarını değiştirmesindeki en önemli faktörler arasında bölge ve çevredeki şartların farklılığı da zikredilmektedir.⁶⁸ Yine İmam Muhammed'in Rakka'ya kadı olarak tayin edildikten sonra çevresel şartlardan dolayı temizlik ve necasete dair görüşünü değiştirdiği nakledilmektedir.⁶⁹

c) Müctehidin ilmî seviyesindeki değişim:

Müctehidin bir meseleyi tasavvurunda onun ilgi, merak, algı ve tecrübesindeki değişime göre bir farklılığın olması normal bir durumdur. Aynı olguyu herkes kendi hayatında gözlemleyebilir.

Ebû Hanîfe'nin rüçû ettiği meselelerde görüşünü değiştirmesine sebep olan şeyin ne olduğu konusunda yukarıdaki kırk iki meselenin yalnızca birkaç tanesinde açık ifadeler kullanılmaktadır. Bunun dışında kalan konularda ise rüçû sebeplerine dair net ifadeler bulunmamakla birlikte Serahsî ve Kâsânî gibi hem önceki görüşün hem sonraki görüşün akli ve nakli delillerini açıklayan müellifler bir anlamda bu gerekçelerin aynı zamanda rüçû gerekçesini de teşkil ettiğini dolaylı olarak ifade etmiş olmaktadır. Biz de bu gerekçelerden hareketle makalemizin birinci bölümünde Ebû Hanîfe'nin rüçûlarını çeşitli başlıklar altında ele aldık.⁷⁰

67 Buhârî, *Edâhi*, 16; Müslim, Müslim, *Edâhi*, 5.

68 Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 2004, II, 171.

69 Serahsî, *el-Mebûsât*, I, 61.

70 Esasen Ebû Hanîfe'nin -rüçû olsun veya olmasın- icthadlarında genel olarak bir temellendirme sorunu söz konusudur. Zira ilk dönem eserlerinde genellikle onun icthad ve fetvaları delillerine değinilmeden aktarılmış,

Bu sebepler arasında Ebû Hanîfe'nin sonradan rastladığı bir rivayet sebebiyle görüşünü değiştirdiği meseleler yalnızca iki tanedir. Bu rivayetlerin biri Hz. Osman diğeri ise İbn Abbas ile ilgili olup Ebû Hanîfe'nin Hz. Peygamber (s.a.v.)'e ilişkin bir hadis veya rivayet sebebiyle görüşünü değiştirmesi söz konusu değildir. Şayet bu doğruysa bu olgunun nasıl değerlendirilmesi gerektiği konusu son derece büyük bir önem arz etmektedir. Ebû Hanîfe'nin hadis rivayetinin az olma sebepleri arasında özelde Kûfe şehrinin genelde ise Irak coğrafyasının içinde bulunduğu durum sıklıkla dile getirilir.⁷¹ Kanaatimizce bu durum tek başına Ebû Hanîfe'nin hadis alt yapısını izah etmede yeterli değildir. Zira yukarıda da belirttiğimiz üzere Ebû Hanîfe ömrünü yalnızca Kûfe sınırları içinde geçirmiş olmayıp başta Basra ve Mekke olmak üzere diğer şehirlere de gitmiş, bu arada altı yılını (h. 130-136) Mekke şehrinde geçirmiştir.⁷² Bu zaman zarfında Mekke'de hadis ve fıkıhla iştigal etmiş, Mekke bölgesi âlimleriyle görüş alışverişinde bulunmuştur.⁷³ Altı yıla yakın bir zaman dilimi boyunca Mekke'de kalmış olan Ebû Hanîfe gibi bir müctehidin Hicaz bölgesindeki rivayetlerden habersiz olduğu, yalnızca Irak bölgesindeki rivayetleri bildiği ve bunları da güvenilmezliği sebebiyle ince eleyip sık dokuyarak aldığını söylemek kanaatimizce çok isabetli değildir. Nitekim kimi kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin de hatırı sayılır derecede hadis bildiği ve fakat hadis rivayet işiyle iştigal etmediği için rivayetlerinin az olduğu belirtilmektedir.⁷⁴ Biz Ebû Hanîfe'nin, özellikle de Mekke'de kaldığı uzun dönem boyunca, daha önce Kûfe'de savunmuş olduğu görüşlere aykırı bir takım rivayetlerle karşılaşmış olduğunu düşünüyoruz. Bununla birlikte Kûfe'deki ilmî silsilesinden gelmeyen bu yeni rivayetler konusunda son derece "muhafazakâr" davrandığı görülmektedir. Bu, yalnızca kendi ilmî kökeni lehine gösterilmiş bir taassup olmayıp baştan itibaren Hz. Ali ve İbn Mesud gibi seçkin müctehid sahabe tarafından dokunmuş olan Kûfe fıkıh geleneğinin, İbn Ömer, Enes bin Mâlik ve İbn Abbas gibi fıkihtan çok hadis ve tefsirde derinleşmiş sahabilerin rivayetlerine tercih edildiği anlamına gelmektedir. Nitekim bu tavrın benzerini İmam Mâlik'in "Medîne ehlinin ameli" konusunda da görmekteyiz.⁷⁵

Ebû Hanîfe'nin görüşünden rücû ettiği meselelerde en çok göze çarpan olgu onun bir kıyası terk edip başka bir kıyası alması ve bir mesele hakkındaki tasavvurunda değişikliklerin meydana gelmesidir. Buna bağlı olarak görüşünü değiştirdiği meseleler de genellikle ibadet konuları dışındaki meselelerdir. Buradan Ebû Hanîfe'nin zaman içinde kendi kıyaslarını kontrol ederek kolaylık sağlama, örfü dikkate alma vb. gerekçelerle kıyasa dayalı olarak verdiği hükmü terk ettiği görülmektedir. Bilindiği üzere Hanefî usul literatüründe celî kıyasın terk edilip hafî kı-

sonraki âlimler de bunların rivayet veya dirayet açısından dayanaklarını ortaya koymaya çalışmışlardır.

71 Ahmed Emin, *a.g.e.*, s. 120.

72 Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe: Hayâtuhû ve asrühû, ârâuhû ve fıkhu*, Dârü'l-fikri'l-arabî, Kâhire, 1991, s. 34.

73 Muhammed Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 34.

74 Muhammed Zâhid el-Keversî, *Fıkhu ehli'l-İrâk ve hadîsuhum*, (tah. Abdülfettah Ebû Gudde), el-Mektebetü'l-ezheriyye, 2002, s. 54-55; İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadîs Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadîs Metodu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 56-60.

75 Ahmed bin Abdürrahim Velîyullah ed-Dehlevî, *el-İnsâf fi beyâni esbâbi'l-ihtilâf*, (tah. Abdülfettah Ebû Gudde), Dârü'n-nefâis, Beyrut, 1404, s. 39; Ahmed Emin, *a.g.e.*, II, 125.

yasın esas alınmasına “kıyas-ı hafî istihsânî” adıyla anılmaktadır.⁷⁶ Aslında bunun ardında yatan ana etken Ebû Hanîfe'nin maslahat anlayışındaki değişimdir. Daha önce maslahata uygun gördüğü bir şeyin zaman içinde değişime uğraması veya Ebû Hanîfe tarafından o meselenin algılanışında bir değişimin meydana gelmesi onun farklı bir görüşü benimsemesine neden olmuş görülmektedir.

Ebû Hanîfe'nin rüçûları arasında nassın yorumu konusunda görüş değiştirdiği bir örneğe rastlanmamaktadır. Bir başka deyişle nassla sabit bir konuda daha önce benimsemiş olduğu bir tevil veya yorumu terk ederek aynı nassı başka bir şekilde yorumladığı görülmemektedir.

Ebû Hanîfe'nin bazen de konu ile ilgili bir rivayete dayalı görüşü bir genel kural sebebiyle terk ettiği görülmektedir.

Ebû Hanîfe'nin görüşünü değiştirdiği meselelerin çoğunlukla insanlar arasındaki görüş ayrılıklarına ilişkin konularda olduğu görülmektedir. Bu bağlamda kitabet akdi, yük ve yolcu taşımak için hayvan kiralama, mudarebe akdi, borçlunun ve emanet alan şahsın borç ve emaneti geri verdiğini iddia etmesi, selem akdinde malın teslim yeri konusundaki ihtilaf gibi meselelerde insanlar arası anlaşmazlıklarda haklı tarafın kim olduğunu belirleme konusunda Ebû Hanîfe görüşünü değiştirmiştir.

Ebû Hanîfe'nin görüşünü değiştirdiği konular arasında “şahitlikten rüçû” meseleleri de dikkatleri çekmektedir. Şahitlikten rüçû edildiğinde hâkimin önceki kararının ne olacağı meselesi hukukî istikrarı yakından ilgilendirdiğinden Ebû Hanîfe'nin bu istikrarı sağlama yönünde bir tasavvur değişikliği yaşadığını görüyoruz.

Ebû Hanîfe'nin nadiren de olsa istihsana dayalı görüşten rüçû ederek kıyası esas aldığı da görülmektedir. Nitekim hurma nebizi ile abdest alma konusunda –şayet doğruysa- İbn Mesud'dan gelen rivayete dayalı görüşünü terk edip kıyası esas almıştır.

IV. Rücûların Hanefî Mezhebi Üzerindeki Etkisi

Ebû Hanîfe'nin rüçû ettiği meselelerin büyük bir çoğunluğunda onun ilk görüşü İmam Züfer tarafından kabul edilirken, sonraki görüşü Ebû Yusuf ve İmam Muhammed tarafından esas alınmıştır. Sonraki dönemde mezhep içinde genel kabul gören görüşler de bunlardır.

Ebû Hanîfe'nin rüçû ettiği meselelerde ilk görüş –istisnâları olmakla birlikte- çoğunlukla kıyasa dayalı olduğundan ve İmam Züfer de ichtihadlarında istihsanı değil kıyası tercih ettiğinden Züfer, hocasının kıyasa dayalı ilk görüşü üzerinde ısrar etmiş, buna karşılık diğer iki öğrencisi Ebû Yusuf ve İmam Muhammed ise Ebû Hanîfe'nin istihsana dayalı görüşlerini tercih etmişlerdir. Furu kitaplarında rüçûyu ifade etmek üzere sıklıkla zikredilen (ثم رجع عن قوله إلى قولهما) şeklindeki ifadeler,

76 Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, (tah. Ebu'l-Vefâ el-Efgâni), Dâru'l-fikr, Beyrut, 2005, 438-439.

anakronik olarak anlaşılmaya müsait ifadelerdir. Zira bu ifadenin zâhirinden Ebû Hanîfe'nin kendi görüşünü terk ederek iki öğrencisinin görüşünü benimsediği şeklinde bir izlenim uyanmaktadır. Oysa Ebû Hanîfe görüşlerinden rücû ettiğinde İmam Muhammed henüz müctehidlik vasfına sahip olmadığı gibi Ebû Yusuf da büyük bir ihtimalle o konuda bir görüş ortaya koymamıştı.

SONUÇ

Bir müctehidin, haklı bir gerekçeye dayalı olarak daha önce savunduğu görüşü terk edip bir başka görüşü savunması tabii bir durum olmanın ötesinde bir gereklilik ve fazilettir. İslâm tarihi boyunca sahabe başta olmak üzere “rücû” olgusuna –şu veya bu oranda- bütün müctehidlerde rastlamak mümkündür.

Bir müctehidin görüşünden dönmesinde rol oynayan en önemli etkenler; hükme konu olan şeye ilişkin elde edilen yeni rivayetler, müctehidin yaşadığı sosyal, siyasî, iktisadî çevredeki değişiklikler, müctehidin tecrübî birikim ve ilmî seviyesinde meydana gelen gelişim gibi unsurlardır.

Hanefî mezhebine ait ilk dönem kaynaklardan itibaren yaptığımız incelemelerde Ebû Hanîfe'nin kırk iki meselede ictihadını değiştirerek yeni bir görüşü benimsediği görülmektedir. Bu durum, diğer müctehidlerle karşılaştırıldığında sayısal olarak son derece az görünmektedir.

Rücû rivayetlerinin bir kısmı güvenilir olduğu halde bir kısmı son dönem kaynaklarında yer almakta ve güvenilirliği şüpheli durumdadır.

Rücû edilen meselelerin çoğunluğu fıkın muâmelât alanına ilişkindir.

Ebû Hanîfe'nin rücûlarında en çok görülen durum onun kıyastan istihsana ve bir kıyastan başka bir kıyasa rücû etmesidir. Bir nesne ve olay konusundaki tasavvurundaki değişiklik de onun görüş değiştirmesine sebep olmuştur.

Ebû Hanîfe'nin rücû ettiği meselelerde genellikle İmam Züfer onun ilk –ve çoğunlukla da kıyasa dayalı- görüşünü, Ebu Yusuf ve İmam Muhammed ise ikinci –ve çoğunlukla istihsana dayalı- görüşünü tercih etmişlerdir.

Hanefî mezhebinde Ebû Hanîfe'nin sonraki görüşleri benimsenmiştir.